

УДК 32:159.922

Леся Кучма

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ТА ПРОБЛЕМ ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

© Кучма Л., 2006

Розглянуто різноманітні підходи до розуміння проблем маніпулювання та політичного маніпулювання, інформаційної безпеки, показано шляхи захисту від маніпуляційних технік, зроблено акцент на проблемі обмеження маніпулювання в сучасних політичних процесах. Систематизуючи підходи дослідників, стверджено, що основним обмеженням маніпулюванню може бути власний досвід людини, набутий у процесі взаємодії з іншими людьми, особливості політичної культури населення та процес політичної соціалізації.

This article is devoted to different approaches to the problem of manipulation and political manipulation, informational security, and shows the ways of defence from such manipulatory techniques. The author pays a great attention to the points of view of different researchers on the problem of measuring of manipulation in modern political processes. Systematising the approaches of many researchers, author asserts that the human experience, process of political socialisation and political culture may be the main measures of manipulation.

Актуальність та постановка проблеми. Основою сучасного політичного процесу можна з впевненістю вважати існування та використання різноманітних форм впливу, які останнім часом набувають все більше специфічних характеристик. Особливо важливим сьогодні є те, що поміж інших форм впливу стрімко поширюється та широко використовується саме маніпулювання. Технології маніпулювання стають досконалішими, зростає їх ефективність, і як наслідок, зростає інтерес науковців із різних сфер наукового пізнання до цієї проблематики. Однак, окрім того, основною проблемою є й те, що дуже важко віднайти способи захисту від такого роду негативних впливів. Саме тому чимало дослідників та практиків звертають увагу на необхідність активної розробки проблематики інформаційної та психологічної безпеки особистості, суспільства та держави. Цей процес зумовлений самим суспільним існуванням, адже без вирішення цих проблем неможливий подальший стабільний суспільний розвиток та безпека в політичній, економічній, соціальній, духовній, військовій та інших сферах. В такий спосіб проблема дослідження основ інформаційно-психологічної безпеки особистості та способів формування психологічного захисту в умовах швидкозмінного життя, а особливо політичної практики, стає дуже актуальною як в теоретичному, так і прикладному планах.

Особливого значення набуває проблема наукового пізнання та дослідження (а як наслідок, набуття досвіду) у сфері маніпулювання свідомістю. Більшість дослідників саме досвід людини, отриманий в процесі соціалізації та взаємодії з іншими людьми, ставлять на перше місце у системі обмежень маніпулятивних впливів. Важливим є також розгляд виборчих технологій, різноманітних маніпулятивних технік під час ознайомлення з основними курсами політичної науки. Процес отримання такого роду знань в школі чи вищих навчальних закладах можна вважати однією з передумов формування захисних механізмів окремої особистості.

Нашим завданням є розгляд особливостей політичного маніпулювання, інформаційно-психологічної безпеки, аналіз маніпулятивних можливостей засобів масової комунікації, систематизація методів та способів захисту, запропонованих дослідниками у сфері маніпулятивних технологій, і, як наслідок, спроба вибудувати трирівневу систему обмежень маніпулятивних впливів у сучасних політичних процесах.

Об'єктом нашого дослідження є політичне маніпулювання у його проявах як у повсякденному житті людини, так і у політичній практиці.

Предметом дослідження є різноманітні підходи до трактування маніпулювання та політичного маніпулювання, еволюція уявлень про безпеку та інформаційно-психологічний захист особистості та суспільства в політичному процесі, способи захисту від політичного маніпулювання та можливості його обмеження.

Стан наукового опрацювання та новизна проблеми. В сучасних психологічних та політологічних дослідженнях проблемі маніпулювання приділяється чимало уваги. В них розглядається специфіка маніпулювання, аналізуються системи маніпулятивних технологій, досліджується їх ефективність. Важливе значення під час аналізу маніпулювання набуває проблема захисту та нейтралізації такого роду негативних впливів. Ситуація, що складається в сучасному політичному просторі щодо психологічної безпеки учасників політичного процесу, свідчить про необхідність пошуку та виявлення можливих методів і прийомів захисту та доведення їх до відома широкого загалу людей, що дасть змогу зменшити чи нейтралізувати негативні наслідки використання маніпулятивних технологій.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи специфіку сьогоденного етапу розвитку цивілізації, не викликає сумніву твердження про те, що людина для реалізації своєї соціальної поведінки в суспільстві потребує постійного надходження інформації. Стійкий зв'язок з оточуючим світом, із соціальною сферою, обмін інформацією є однією з важливих умов нормального функціонування людини.

Необхідну інформацію кожен з нас отримує з особистого досвіду, спілкування, а також із різноманітних джерел інформації (книги, радіо, телебачення, журнали, газети, інші інформаційні системи). Причому закономірністю людського розвитку на сьогоднішній день є те, що набагато більше інформації людина отримує з різноманітних інформаційних систем, аніж з особистого досвіду та спілкування. Отже, людина стає все більш залежною від потоку повідомлень засобів масової комунікації. Повсякденне життя індивіда стає все більш залежним від таких повідомлень і, як наслідок, утворюється особлива уявна реальність, вплив якої не менш значущий, ніж вплив об'єктивної.

Інформаційний вплив на людську свідомість насамперед здійснюється в комунікаційних ситуаціях. Поняття “комунікації” дає змогу охопити усю різноманітність ситуацій, в яких на людину діє оточуюче середовище сучасного суспільства. Під комунікацією в соціальній психології найчастіше розуміють передачу інформації, повідомлень, різноманітних даних. Вона може мати як двосторонній, так і односторонній характер. Найчастіше вона пов'язана з передачею інформації за допомогою технічних засобів, в тому числі засобів масової комунікації – радіо, телебачення, преси тощо.

Сьогодні засоби масової комунікації не лише виконують інформативну функцію (хоча в ідеалі вона повинна бути основною), а й пропагують ідеї, погляди, вчення, політичні програми і беруть, в такий спосіб, участь у соціальному управлінні. Шляхом формування громадської думки, вироблення певних установок вони спонукають людину до тих чи інших дій чи бездіяльності. Отже, засоби масової комунікації можна сміливо вважати каналами маніпулятивного впливу.

Загалом під політичним маніпулюванням розуміють панування над духовним станом людей, управління ними шляхом відповідних стереотипів мислення. В політологічному енциклопедичному словнику політичне маніпулювання розглядається як система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку. У Великому Оксфордському словнику політичне маніпулювання визначається як вигідний і підступний вплив на людей з метою досягнення особистої вигоди засобами масової інформації [11, с. 191].

В.А. Мальцев визначає політичне маніпулювання як приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою змусити їх діяти (чи не діяти) усупереч власним інтересам [7, с. 294]. В. Бебик під політичним маніпулюванням розуміє приховане управління політичною свідомістю та поведінкою у певних політичних інтересах [1, с. 44]. Деякі вчені вважають, що маніпуляції являють собою особливий спосіб, стратегію здійснення комунікацій в суспільстві, що це – прихований вплив на здійснення політичного вибору [9, с. 111].

На нашу думку, найоптимальнішим є трактування маніпулювання як дій, направлених на “прибирання до рук” іншої людини, які виконуються так майстерно, що у неї (людини, над якою здійснюється маніпуляція) створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою. Ціль маніпулятора – створити “вільний вибір”, змінити поведінку аудиторії на свою користь, уникаючи прямого примусу, лише скеровуючи дії об'єкта впливу [9, с. 14].

Маніпулятивні можливості засобів масової комунікації доволі добре відомі дослідникам, політикам, спеціалістам з реклами та іміджу, замовникам рекламної продукції тощо. Існує чимало досліджень, що розглядають цю проблематику. Вчені виділяють багато причин, які зумовлюють високий маніпулятивний характер ЗМК. По-перше, це є причини, викликані пристрастю та суб'єктивізмом людей, які працюють в цій сфері, тобто вплив здійснюється завдяки їх індивідуально-психологічним та особистим характеристикам,

політичним пристрастям та симпатіям тощо. По-друге, це є причини, зумовлені політичними, соціально-економічними та організаційними умовами, в яких діють засоби масової комунікації. Тут специфіку впливу визначають конкретні політичні суб'єкти. По-третє, це є причини, обумовлені самим процесом функціонування засобів масової комунікації.

Безперечно, можливість здійснювати вплив на населення через ЗМК мають передусім представники владних структур і найефективніше вони застосовують ці можливості під час чергових виборів – переважно для того, щоб зберегти свої посади або ж просуватись далі службовими сходами. Загалом надмірний владний вплив через засоби масової комунікації сьогодні набуває дуже символічної форми і зводиться до погроз, шантажу, залякування, обіцянок, умовлянь та інших видів маніпулювання. Саме тут на перший план виходить проблема забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Останнім часом відбуваються зміни у трактуванні терміна “інформаційна безпека”. Від традиційної боротьби з витоками інформації та несанкціонованими проникненнями в інформаційні системи, суспільство змушене переходити до створення комплексних систем інформаційної безпеки, формуючи перешкоди масовому інформаційному впливу на свідомість громадян. Отже, інформаційну безпеку можна трактувати як неможливість нанесення шкоди людині, суспільству та його духовній сфері, культурним цінностям, соціальним регуляторам поведінки, інформаційній інфраструктурі та повідомленням, що за її допомогою передаються.

Незважаючи на широкий спектр об'єктів інформаційного впливу, все ж таки основним та центральним об'єктом останнього є людина. Саме вона, як особистість та активний соціальний суб'єкт, її психіка піддаються безпосередньому впливові інформаційно-маніпуляційних факторів, які, своєю чергою, трансформуючись через поведінкові аспекти, дії чи бездіяльність людей, здійснюють негативний вплив на соціальні суб'єкти різних рівнів.

У той самий час слід зазначити, що існує велика різниця в розгляді маніпулювання через засоби масової комунікації порівняно з маніпулюванням в міжособистісному спілкуванні. Так, особистість в міжособистісному спілкуванні може використовувати під час захисту від маніпулятивних впливів форми контрманіпуляції: застосовуючи захисні механізми об'єкт впливу може стати на позицію суб'єкта – актора маніпулятивного впливу.

Якщо ж людина є об'єктом маніпуляційного впливу з боку мас-медіа, то виникає інша ситуація. Яким би досвідом виявлення маніпуляційних прийомів людина не володіла, вона невзможі організувати та здійснити зустрічну контрманіпуляційну дію. Це виникає насамперед тому, що канали ЗМК є одностороннім інструментом інформаційно-психологічного впливу їх володарів на споживачів інформації, причому найчастіше цей вплив здійснюється без волі адресата. Окрема людина не може повпливати на джерело інформаційно-психологічного впливу, і в такий спосіб змушена сприймати інформацію, яка переповнена психологічними маніпуляціями.

Проблема існування маніпулятивних впливів ставить на перший план питання щодо захисту чи мінімізації такого впливу. Загалом у сфері психології (де насамперед розглядається суть маніпулювання) виділяють такі способи захисту, як втеча, маскування, приховування, зустрічний напад і прагнення повпливати на поведінку супротивника. Усі ці форми захисту вважаються базовими захисними установками.

У своїй сукупності психологічний захист являє собою складну систему соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-особистісних механізмів, утворень і форм поведінки, які повинні забезпечити інформаційно-психологічну безпеку людини в суспільстві, її психологічну захищеність в умовах дії різноманітних інформаційних факторів та в різних інформаційно-комунікаційних ситуаціях.

Дослідники у сфері психології виділяють три рівні організації психологічного захисту:

- 1) соціальний (в масштабах суспільства загалом);
- 2) соціально-груповий (в межах різних соціальних груп і організацій);
- 3) індивідуально-особистісний [3, с. 115].

На першому рівні захист здійснюється через регулювання та організацію інформаційних потоків (через формування системи поширення інформації в суспільстві). На цьому рівні як суб'єкти захисту виступають держава й суспільство через діяльність своїх соціальних інститутів (система освіти, система поширення цінностей, традицій, соціальних норм тощо).

На другому рівні психологічний захист здійснюється через використання внутрішньогрупових інформаційних потоків та через систему групових норм, орієнтацій, правил та процедур роботи і взаємодії із зовнішніми інформаційними джерелами. На цьому рівні головну роль відіграють групи та організації (сім'я, суспільні, політичні, релігійні об'єднання тощо).

На третьому, індивідуально-особистісному рівні психологічний захист реалізується через індивідуальний психологічний захист (комплекс захисних механізмів та способів поведінки окремої особистості).

Розглядаючи інформаційно-психологічної безпеки, слід брати до уваги насамперед способи організації і здійснення захисту. Загалом до останніх відносять регулювання як певне обмеження інформаційних потоків, поширення способів та засобів обробки та оцінки інформації, формування колективного чи групового соціально-психологічного захисту, формування індивідуального психологічного захисту чи самозахисту особистості. Усі ці способи залежать як від зовнішніх умов існування людини, так і від самої особистості. Така сукупність механізмів і визначає: чи робить людина певні зусилля для забезпечення своєї інформаційно-психологічної безпеки, а чи вона буде слухняною маріонеткою в руках умілих маніпуляторів. Людина повинна сама навчитись забезпечувати власну інформаційно-психологічну безпеку, повинна бути постійно готовою до захисту себе та своїх близьких.

У політичній сфері способи протистояння маніпулятивному впливу пропонує кожен політолог чи дослідник. Це і плюралізм в засобах масової інформації, вплив широких мас на інформаційну політику приватних та державних компаній тощо. Однак слід зазначити, що ці способи є далеко не найкращими для того, щоб вберегтися від маніпуляційних впливів, та й перелічені явища в сучасній політичній ситуації є досить рідкісними і швидше винятками з правил, аніж реальним станом речей. Разом з тим, сучасний світ стоїть на порозі глибоких змін у сфері поширення інформації завдяки всевітнім кабельним та супутниковим мережам, які сприяють появі нових технологій інформаційно-психологічного впливу. Саме тому детального дослідження потребують глобальні проблеми маніпулювання, особливо в напрямку, пов'язаному з розробкою рекомендацій, формуванням певного типу відносин, традицій, що стосуються психологічного захисту населення від загроз, пов'язаних з використанням інформаційно-психологічного впливу маніпулятивного характеру.

У політичній сфері межі маніпулювання віднайти дуже важко. Так, В. Пугачов та А. Соловйов вважають, що межі маніпулювання суспільною свідомістю визначаються насамперед вже укладеними суспільними настроями, стереотипами та поглядами людей. Ефективність маніпулювання сьогодні визначається та спирається на менталітет та усталені уявлення людей, хоча під впливом маніпулювання останні можуть змінюватися.

Вчені визначають, що істотними перепонами для маніпулювання є власний досвід людей, а також системи комунікацій, які не піддаються контролю влади. До них можна віднести сім'ю, родичів, знайомих та друзів, інтеракційні групи, які утворюються під час виробничої та іншої діяльності. Великим недоліком цієї сфери є те, що політичне маніпулювання здатне обходити ці бар'єри, оскільки можливості верифікації індивідуального та групового досвіду, що стосується політичної практики, є досить обмежені та допускають різноманітні інтерпретації. Також визначають, що найбільш слабкими в населення є захисні механізми проти маніпулювання, що стосуються проблематики, по відношенню до якої ще не склалась остаточна думка [12, с. 361].

В. Бебик також зазначає, що існують певні обмеження об'єктивного та суб'єктивного характеру щодо політичного маніпулювання, які перешкоджають повному перетворенню вільного вибору громадян на формальний акт, запрограмований політтехнологами. До таких обмежень він відносить передусім ментальність і політичну культуру суспільства, які хоча не є досить застиглими, але і не такі динамічні, як цього вимагають маніпулятори. Також він згадує системи комунікацій, які навіть у тоталітарних суспільствах перебувають поза межами контролю влади. Це ті ж сім'я, родичі, знайомі, колеги, приятелі. Також В. Бебик вважає важливим чинником обмеження можливостей політичного маніпулювання з боку правлячої еліти суспільний контроль інформаційної влади [1, с. 46].

Належний рівень духовної культури вважається важливою протиотрутою від маніпулювання. Такий рівень передбачає здатність людини до самовизначення, до проведення демаркаційної лінії між її внутрішнім та зовнішнім світами (між власним "Я" або колективним "Ми" та іншими "Я – Ми"). Коли з'являються саме такі рамки, тоді з'являється почуття власної гідності та повага до гідності інших, належна повага до своєї унікальної суб'єктності [10, с. 27].

Висновки. Розглянувши різноманітні підходи до проблеми пошуку способів захисту від маніпуляційних впливів, можна виділити такі групи обмежень маніпулювання в сучасній політичній практиці.

По-перше, це нормативно-правові обмеження маніпулювання, які передбачають юридичну відповідальність за використання "брудних" технологій у політичних процесах. Однак сьогодні діапазон політичного маніпулювання є настільки широким, що сучасне законодавство не прописане ще стосовно більшості технологій, що використовуються у політичній практиці. Отже, можна зробити висновок, що поклатися на застосування правових норм за використання маніпулювання у різних сферах не варто.

По-друге, це група особистісно-психологічних обмежень, які являють собою систему методів захисту, якими повинна володіти кожна людина для розпізнавання та уникнення маніпулювання. В цьому випадку основну роль відіграє власний досвід людини, набутий нею у процесі взаємодії з іншими людьми.

По-третє, в політичній практиці важливе значення отримує група соціально-політичних обмежень маніпулювання, в межах яких визначальну роль відіграє політична культура та способи взаємозв'язку людей у політичній сфері. На наш погляд, саме ці соціально-політичні рамки можуть зменшити негативні впливи, які все більше використовують в політичній практиці.

Ми живемо в динамічному світі, де зміни політичного, соціально-економічного, міжнародного значення відбуваються із значною частотою та здійснюють прямий вплив на щоденне життя та життєві ситуації окремих людей. Сьогодні використовуються різноманітні способи впливу, в тому числі і негативні. Тому проблема забезпечення інформаційної та психологічної безпеки стає наріжним каменем досліджень у сфері соціальних наук, в тому числі й політології.

Дослідники пропонують різні способи захисту чи обмеження використання маніпуляційних впливів, однак слід розуміти, що кожному з нас необхідно передусім довіряти самим собі, нашому досвіду, почуттям, ідеям, та не боятися брати на себе відповідальність за свої дії, що може різко знизити ефективність маніпулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. – К., 2001.
2. Грачев Г.В., Мельник И.К. *Манипулирование личностью: организация, способы и технологии.* – М., 1999.
3. Грачев Г.В. *Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты.* – М., 1998.
4. Гуменюк О.Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу // *Практична психологія та соціальна робота.* – 2003. – №1. – С. 23–26.
5. Кара-Мурза С.Г. *Манипуляция сознанием.* – К., 2000.
6. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. 28 червня 1996 р. – К.: Феміна, 1996. – 64 с.
7. Мальцев В.А. *Основы политологии: Учебник для вузов.* – М., 1998.
8. Маніпуляція свідомістю // *Незалежний культурологічний часопис "І".* – 2003. – №30.
9. Мотузенко Б.І. Маніпуляції як соціальна технологія // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* – Київ – Запоріжжя – Одеса, 2000. – Вип. 4. – С. 111–124.
10. Ожеван М. Маніпулятивні стратегії // *Підприємництво в Україні.* – 2001. – №9. – С. 26–27.
11. *Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів.* – К., 1997.
12. Пугачев В.П., Соловьев А.И. *Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. завед.* 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1998.
13. Kay Lawson. *The Human Polity. A Comparative Introduction to Political Science.* – Fourth edition. – San Francisco State University, Houghton Mifflin Company. – Boston – New York, 1994. – 580 p.